

स्वराज्याच्या उत्पन्नाची साधने: चौथाई व सरदेशमुखी

प्रा. डॉ. राजेंद्रसिंग हिरासिंग देवरे

इतिहास विभाग प्रमुख

श्री व्यंकटेश कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
देऊळगाव राजा जि. बुलडाणा

मध्ययुगीन कालखंड हा लष्करी बळावर राज्य करण्याचा कालखंड असल्यामुळे हिंदवी स्वराज्याची अर्थव्यवस्था प्रबळ असणे गरजेचे होते. जमीन महसूल, जकात कर, टाकसाळीतील उत्पन्न किंवा इतर कर इत्यादी माध्यमातून स्वराज्याला उत्पन्न मिळत असले, तरी डॉ. सेन यांच्या मते, "शिवाजीची गंगाजळी भरत होती, ती चौथ आणि सरदेशमुखीच्या उत्पन्नातून.¹ याचा अर्थ चौथ अथवा चौथाई व सरदेशमुखी ही स्वराज्याच्या उत्पन्नाची प्रमुख साधने होती आणि या दोन बाबींपासून स्वराज्याला शिवकाळापासून पेशवाईपर्यंत सतत उत्पन्न मिळत असल्याचे दिसते. त्यामुळे प्रस्तुत शोध निबंधात स्वराज्याच्या उत्पन्नाची प्रमुख साधने असलेल्या चौथाई आणि सरदेशमुखीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

चौथाई :-

चौथाई हा स्वराज्याच्या उत्पन्नाचा एक भाग होता, मात्र तो नियमित मिळणा-या करांप्रमाणे नव्हता. कारण, सामर्थ्यवान राज्याने दुर्बल राज्यातील जनतेकडून वसूल करावयाचा तो एक जादा अधिकार अथवा कर होता, मात्र त्यामुळे स्वराज्याची अर्थव्यवस्था स्थिर होण्यास मदत झाली, एवढे निश्चित. चौथाई म्हणजे उत्पन्नाचा 1/4 भाग असून कोणत्याही नियमावर आधारित नसलेली, परंतु स्वराज्याच्या हितासाठी लष्करी सामर्थ्यवान शत्रूकडून वसूल केलेली एक प्रकारची खंडणी होती. चौथाई या संकल्पनेबाबत तज्ज्ञांमध्ये मतभेद असल्याचे दिसून येते.